

Marković nije bio samo estetičar

Franjo pl. Marković, *Etika*, kritičko izdanje priredio i pogovor napisao Bojan Marotti, Zagreb, Matica hrvatska, 2016, 243 str.

Bojan Marotti

bojan.marotti@zg.t-com.hr

Iz bogate rukopisne ostavštine hrvatskoga filozofa, klasičnoga filologa, književnika, kazališnoga i književnoga kritičara Franje pl. Markovića (1845.–1914.), prvoga profesora filozofije na obnovljenome Zagrebačkome sveučilištu (1874.), nedavno je objelodanjeno kritičko izdanje njegove *Etike* (izdanje je priredio i pogovor napisao Bojan Marotti).¹

O rukopisu

Rukopis se Markovićeve *Etike* čuva u Arhivu Odsjeka za povijest hrvatske književnosti Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, i to u kutiji br. 10. U toj se kutiji, među ostalim, nalazi sljedeće:

- Jedan litografirani primjerak početnoga dijela *Etike*, pisan (vrlo čitljivo) različitim rukama na papiru veličine (približno) 26,5 cm x 21 cm, koji ima 150 listova, a u kojem se nalaze *Uvod u etiku* i dio *Sustava etike*. Listovi su ispisani samo s jedne strane, što znači da ima ukupno 150 stranica. Primjerak je vjerojatno nastao prijepisom s autografa, no naknadno je u nj unesen velik broj ispravaka, zacijelo Markovićevom rukom.

¹ U ovome se prikazu u znatnoj mjeri oslanjam na svoj pogovor Markovićevoj *Etici*, posebice na poglavlja *O rukopisu Markovićeve Etike*, *Ustroj spisa*, *O Markovićevu jeziku* i *O načelima priređivanja*, kojih dijelove, za ovu prigodu dotjerane, mjestimice i prenosim. K tomu, na Znanstvenome skupu projekta »Hrvatska filozofija i znanost u europskom kontekstu između 12. i 20. stoljeća«, koji je pod naslovom *Hrvatska filozofija i znanost: jučer, danas, sutra 3 od 25. do 26. svibnja 2017.* održan na Institutu za filozofiju u Zagrebu, imao sam izlaganje o Markovićevoj *Etici* (pod naslovom *Markovićeva rukopisna Etika*), gdje sam također govorio o pojedinim pitanjima koja dotičem i u ovome prikazu.

- Jedan izdvojeni list papira veličine (približno) 24,5 cm x 21 cm, ispisan obostrano, koji se svojim obrojem nastavlja na spomenuti litografirani primjerak, te je na dvjema njegovim stranama zapisano 151 i 152. Taj je list papira međutim autograf, tj. pisan je Markovićevom rukom.
- Dva sveščića, oblikom i veličinom nalik bilježnicama koje se rabe u školi (približno 21,5 cm x 17,5 cm). Na prvome, ali ne Markovićevom rukom, piše sljedeće: Etika., pa ispod toga: 10., potom također ispod: 1893/4., te ispod toga: u ljetnom semestru. Na drugome, također ne Markovićevom rukom, piše ovako: Etika., ispod toga: 11., te ispod toga: 1893/4. Prvi je sveščić pisan vrlo uredno, čitkim rukopisom (koji nije Markovićev), a stranice su obrojene od 463. do 500. U drugome je sveščiću prvih desetak stranica (od 501. do 510.) pisano također uredno i čitko (rukopisom koji nije Markovićev), no ostatak je nesređen, nalikuje više bilježkama i pisan je zacijelo Markovićevom rukom. U tome se dijelu sveščića nalaze mnogi umetnuti »slobodni« listovi slične veličine, pisani također Markovićevom rukom, te također u obliku bilježaka.
- Više sveščića istoga oblika i veličine (približno 21,5 cm x 17,5 cm). Na svakome od njih piše: Povijest etike., a pojedini su ispod toga obilježeni brojevima: 12., 13., 14., 15., itd. Dijelom su sređeni, a dijelom nisu, kadšto su pisani Markovićevom rukom, a kadšto nisu.
- Znatno broj papira različite veličine, prilično nesređenih, pisanih u obliku bilježaka, u kojima se obrađuju pojedini dijelovi iz povijesti etike. No svaki je od njih autograf.

U knjizi se donose litografirani primjerak te spomenuti izdvojeni list koji se svojim obrojem na nj nastavlja. To znači ukupno 152 rukopisne stranice (ili pak 150 + 2, uzme li se u obzir da je samo taj izdvojeni list autograf). Za tu se cjelinu u knjizi rabi riječ *rukopis*.

Spomenuto je već da je Marković u taj rukopis naknadno unosio velik broj ispravaka (znatno više negoli je to činio u litografiranim primjercima *Logike*, ili pak *Pedagogike*). Moguće je pri tome razlikovati tri »sloja« ispravaka:

- jedni su unošeni tankim perom i pisani crnilom
- drugi su pisani vrlo blijedom olovkom i teško su čitljivi
- treći, kojih je vrlo malo, pisani su modrom olovkom (uglavnom primjeri iz pojedinih rječnika, poput Miklošičeva djela *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*; Marković ga obično navodi kao *Lexicon palaeoslovenicum*).

Ispravci dakle nisu unošeni u isto vrijeme, naime u jednome te istome čitanju predloška, tj. litografiranoga primjerka, nego je Marković očevidno »prolazio« njime više puta. Budući da se svi uneseni ispravci moraju smatrati »posljednjom

rukom«, ili »posljednjom (Markovićevom) voljom«, oni su u ovome izdanju *Etike* uzeti kao njezin temeljni tekst. No budući da je, s druge strane, svagda moguće pročitati i ono što je pisalo prije negoli je Marković unio određeni ispravak, u bilješkama se redovito navodi i »izvorni« tekst, tj. razlika prema ispravljenome. Koliko je takvih ispravaka Marković unio svjedoči i neobično velik broj bilježaka u samome izdanju (ima ih više od 1500; sve su bilješke prirediteljeve). Upravo je to razlog zbog kojega se ovo izdanje može smatrati kritičkim.

Takav je postupak u ovome izdanju proveden dosljedno, koliko god da je svaki zapis unesen Markovićevom rukom – kako je općenito poznato – vrlo teško čitljiv, da ne kažem da je mjestimice gotovo nečitljiv. Samo su na jednom mjestu (stranica 11. u rukopisu) tri, ili (možda) četiri riječi u Markovićevu ispravku ostale nepročitanе (na što je u odnosnoj bilješci upozoreno). K tomu, u rukopisu na stranici 107., koju je Marković naknadno obilježio kao 107/a, piše sljedeće: (gledaj priloženu cedulju 107/b). No ta se cedulja (107/b) u rukopisu nije mogla pronaći (na što je u odnosnoj bilješci također upozoreno).

Marković je ispravke unosio zacijelo nakon godine 1900. Tomu u prilog govore ponajprije tri ispravka, od kojih se jedan nalazi na stranici 33. u rukopisu, gdje Marković zapis: u prošlom vieku, ispravlja u: u 18om vieku, drugi na stranici 66. u rukopisu, gdje Marković zapis: sredinom ovoga vieka, ispravlja u: sredinom 19oga vieka, a treći na stranici 67. u rukopisu, gdje Marković zapis: prošloga vjeka, ispravlja u: 18oga vieka. No i pozivanje, i to upravo u ispravcima, na Broz–Ivekovićev *Rječnik hrvatskoga jezika*, koji je objelodanjen 1901., kazuje da su oni unošeni nakon 1900.

Pri dnu pojedinih listova, obično u lijevome donjem kutu, u pravilnim razmacima od po osam stranica, zabilježene su sljedeće oznake (one nisu pisane Markovićevom rukom, a ima ih ukupno 19; u zagradi navodim broj stranice u rukopisu): Etika I. (1), Etika II. (9), Etika III. (17), Etika IV. (25), Etika V. (33), Etika VI. (41), Etika VII. (49), Etika VIII. (57), Etika IX. (65), Etika X. (73), Etika XI. (81), Etika XII. (89), Etika XIII. (97), Etika XIV. (105), Etika XV. (113), Etika XVI. (121), Etika XVII. (129), Etika XVIII. (137), Etika XIX. (145). Moguće je da se te oznake odnose na sveščice iz kojih je prepisivano.

Na nekoliko se mjesta nalaze različite riječi, pisane Markovićevom rukom, a zabilježene najčešće olovkom, poput *odatile* [npr. u rukopisu na stranicama 7., 58. (precrtano), 60., 86. (precrtano), 92., 139., 151. (dakle na autografu)], ili *dotle* [npr. u rukopisu na stranicama 13., 20., 52. (precrtano), 97., 107. (tj. 107/a; precrtano)], ili pak i *odatile* i *dotle* [npr. u rukopisu na stranici 48. (*odatile* je precrtano)].

To bi moglo značiti da je Marković prema tome prijepisu etiku i predavao, označujući koliko je gradiva u pojedinome predavanju valjalo obuhvatiti. Marković je naime etiku predavao od 1875. pa sve do godine 1914., dakle – do kraja života, ciklički, uglavnom svake druge (školne) godine.²

² Navodim prema Ivan Peklić, *Život i djelo Franje Markovića*, Zagreb – Križevci, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za znanstveno-istraživački rad Koprivničko-

- u ljetnome poljeću 1875. (5 sati tjedno)
- u ljetnome poljeću 1876./1877. (5 sati tjedno)
- u ljetnome poljeću 1878./1879. (5 sati tjedno)
- u zimskome poljeću 1879./1880. (3 sata tjedno)
- u ljetnome poljeću 1880./1881. (5 sati tjedno)
- u zimskome poljeću 1882./1883. (4 sata tjedno)
- u ljetnome poljeću 1882./1883. (2 sata tjedno; nastavak)
- u zimskome poljeću 1884./1885. (4 sata tjedno)
- u zimskome poljeću 1886./1887. (4 sata tjedno)
- u ljetnome poljeću 1887./1888. (4 sata tjedno)
- u zimskome poljeću 1889./1890. (4 sata tjedno)
- u ljetnome poljeću 1890./1891. (4 sata tjedno)
- u zimskome poljeću 1892./1893. (3 sata tjedno)
- u ljetnome poljeću 1893./1894. (5 sati tjedno)
- u zimskome poljeću 1895./1896. (4 sata tjedno)
- u ljetnome poljeću 1897./1898. (5 sati tjedno)
- u zimskome poljeću 1899./1900. (4 sata tjedno)
- u zimskome poljeću 1901./1902. (4 sata tjedno)
- u zimskome poljeću 1903./1904. (4 sata tjedno)
- u zimskome poljeću 1905./1906. (4 sata tjedno)
- u ljetnome poljeću 1905./1906. (3 sata tjedno; završetak)
- u ljetnome poljeću 1913./1914. [3 sata tjedno; nastavak i završetak (što bi moglo značiti da je predavao i u zimskome poljeću 1913./1914.)].

Kako je spis ustrojen

Objavljeni rukopis *Etike* nije nažalost cjelovit. Evo kako bi izgledao njegov ustroj (u oblim zagrada navodim broj stranice u rukopisu, a u uglatima prirediteljev zahvat, tj. uspostavljeni zapis):

Prvi Dio: Uvod u etiku. (1)

Prvi Odsjek: Razna izhodišta etike. (1)

1. O izvorih etičkim načelom. (1)

2. O medjusobici etičkih načela i države. (31)

- II. Odsjek: Prvi izvori etičkih načela. (41)
 - [1. Pojam etike.] (41)
 - 2. O slobodnoj volji. (63)
 - [Drugi Dio:] Sustav etike. (84)
 - I. Dio: O jednostavnih etičkih idejama (iliti *uzornih* pojmovih, iliti *uzornih načelih*). (84)
 - I. Odsjek: Podloge jednostavnim etičkim idejama. (84)
 - II. Odsjek: Jednostavne etičke ideje. (97)
 - 1. Ideja jakosti voljne. (97)
 - 2. Ideja dobrohotnosti. (118)
 - 3. Ideja prava. (132)
 - [4. Ideja pravednosti.] (nedostaje)
 - [5. Ideja moralne slobodnosti.] (nedostaje)
 - [II. Dio: Nauka o primijenjenih (uporabljenih) etičkih idejama.] (nedostaje)

Naslov prvoga poglavlja (*Pojam etike*) drugoga odsjeka (*Prvi izvori etičkih načela*) *Uvoda u etiku*, premda nije naveden u rukopisu, može se uspostaviti prema prvoj rečenici u tome poglavlju. Također je uz naslov *Sustav etike* moguće dodati *Drugi Dio*; i to prema naslovu *Prvi Dio: Uvod u etiku*. Rukopis se međutim prekida nakon trećega poglavlja (*Ideja prava*) drugoga odsjeka (*Jednostavne etičke ideje*) prvoga dijela [*O jednostavnih etičkih idejama (iliti uzornih pojmovih, iliti uzornih načelih)*] *Sustava etike*, pri čem to treće poglavlje nije dovršeno, te nije posve jasno koliko toga poglavlja još ima, tj. koliko nedostaje. S druge strane, četvrto i peto poglavlje (*Ideja pravednosti* i *Ideja moralne slobodnosti*) navedenoga odsjeka nedostaju u cjelini. Da bi u tome odsjeku trebala slijediti upravo ta dva poglavlja, moguće je zaključiti na osnovi onoga što Marković kaže na stranici 95. u rukopisu: »Iz svake takve međusobice niče jedna etička ideja, a te su: *ideja moralne slobodnosti, ideja voljne jakosti, ideja dobrohotnosti, ideja prava, ideja pravednosti.*« Jasno je međutim da se poredak tih dvaju poglavlja ne može sa sigurnošću utvrditi, pa utoliko ni pretkazati. Napokon, nedostaje također čitav drugi dio [*Nauka o primijenjenih (uporabljenih) etičkih idejama*] *Sustava etike*, koji međutim nije moguće raščlaniti na odsjeke i poglavlja. Njegov se naslov ipak može uspostaviti, i to prema onome što Marković kaže na stranici 84. u rukopisu, tj. na samome početku toga (drugoga) dijela svoje *Etike*, dijela kojemu je naslov *Sustav etike*: »Pošto smo osnovna pitanja za etiku razmotrili, treba da sam *sustav* etike izvedemo. *Prvi* mu je dio o jednostavnih etičkih idejama, a *drugi* će mu dio biti nauka o *primijenjenih (uporabljenih) etičkih idejama* t. j. nauka o tom, kako se jednostavne etičke ideje primjenjuju (uporabljaju) na *cjelokupno ljudsko društvo.*«

Dakako, ne bi trebalo isključiti mogućnost da se preostali dijelovi, uzme li se u obzir veličina Markovićeve rukopisne ostavštine, u budućnosti možda i pronađu. Ipak, i ovaj je iznalazak znatan, posebice ako se prisjetimo da do ne-

davno uopće nije bilo poznato da su Markovićeva predavanja iz etike očuvana, pa makar i u nepotpunu obliku.³

Tomu naravno treba pridodati i *Povijest etike*. Jest da su ta predavanja u prilično nesređenu stanju, ali bi valjalo uložiti trud i pokušati objaviti makar one dijelove koji teže »diskursu«. Tada bismo dobili ustroj kakav je Marković proveo i u svojoj *Estetici*: uvod + sustav + povijest (ili možda: uvod + povijest + sustav; prema *Estetici*, gdje je ovako: pristup + povijest + sustav). A slično je zapravo i u *Logici*, gdje naoko imamo samo: uvod + sustav, ali je povijest logike »ugrađena« u jedan i u drugi dio.

Obilježja Markovićeva jezika

Markovićev se jezik prilikom priređivanja beziznimno poštovao, i to kako na slovnichnoj, tako i na pravopisnoj i na slovopisnoj razini. Suprotno su tomu, tečajem dvadestoga stoljeća, postupali sljedbenici Vukova i vukovskoga jezikoslovlja, pa su redovito »lektorirali« pojedine hrvatske (devetnaestostoljetne) pisce (npr. Šenou, Kovačića, pa i samoga Markovića), da bi ih, tobože, bilo lakše razumjeti (posebice učenicima u školi). To je »lektoriranje« bilo međutim svojevrsno »prevođenje« s *bilježito* hrvatskoga sustava,⁴ što ga je uzorno rabila Zagrebačka filološka škola, na onaj vukovski, budući da je zamjena književnoga jezika, dotično biranoga sustava, krajem devetnaestoga i početkom dvadesetoga stoljeća, već bila obavljena.⁵ Dakako, kao pristaša Zagrebačke škole, i Marković je rabio jezični sustav za koji se je ta škola zalagala, a koji je, *de facto*, bio tzv.

³ Usp. npr. sljedeći ulomak: »Upravo smo radi njegova potpunijega poznavanja [tj. Markovićeva mišljenja – op. B. M.] priložili i do sada neobjavljeni (te gotovo nepoznati) članak iz rukopisa *Pedagogika* pod naslovom »Etički osnov pedagogije«. To je poglavlje *jedini* [istaknuo B. M.] sustavni prikaz Markovićeve etike, jer se djelce *Etički sadržaj naših narodnih poslovia* pretežito temelji na razmatranju pojedinih etičkih pojmova.« [Ivan Čehok, *Franjo Marković*, u knjizi: Franjo Zenko, *Novija hrvatska filozofija*, Zagreb, Školska knjiga, 1995, 44 (*Hrestomatija filozofije*, sv. 10.)]

⁴ O pojmu bilježitosti (ili markiranosti, engleski *markedness*), što su ga svojedobno promicali pripadnici Praškoga lingvističkoga kruga, ne mogu ovdje potanje govoriti. Vidi o tome pojmu Bulcsú László, *Općitbena bilježitost pri odredbi srbštine i hrvatštine*, u zborniku *Jezik i komunikacija*, urednici Marin Andrijašević i Lovorka Zergollern-Miletić, Zagreb, Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 1996, posebice 430-432. O njem sam i sam pisao u članku »*Podlagajuchiega načina urime doscasto*« u *slovnici Tome Babića* Prima grammaticae institutio, u *Zborniku o Tomi Babiću*, gl. ur. Alojz Jembrih, Šibenik – Zagreb, Gradska knjižnica »Juraj Šišgorić« – Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2002, 148-149.

⁵ O tome sam pisao na više mjesta, ali vidi primjerice moj članak *Dativ, lokativ i instrumental množine u pripovijetkama Stjepana Zlatovića: Prinos razumijevanju pojma književnoga jezika*, objelodanjen godine 2008. u *Zborniku o Stjepanu Zlatoviću*, gl. ur. Pavao Knezović, izv. ur. Marinko Šišak, Zagreb, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2008, 95-162. Kako je takva »zamjena sustava« djelovala na neke pisce, i kakve je sve posljedice mogla imati, dobro pokazuje Vidrićev primjer (vidi Bojan MAROTTI, *Je li Vidrić doista pisao »jugoslovenskim esperantom*«, *Kolo*, 19 (2010) 1-2, 124-151).

»uporabnom normom« u drugoj polovici devetnaestoga stoljeća. Jednostavno rečeno, bio je to jezik kojim su pisali klasici hrvatske književnosti. Moglo bi se reći – visoki slog jezika hrvatskoga. Birani sustav, koji na žalost više nije u porabi (to će reći: više nije propisan), ali ipak takav da se i danas na nj u mnogo-me valja uzirati. Stoga je ovdje vrijedno navesti nekoliko obilježja Markovićeve jezika, koja je moguće uočiti već na prvi pogled, čim se tkogod susretne s kojim od njegovih (filozofskih) djela:⁶

- piše tvorbenim pravopisom
- nastoji zamijeniti međunarodne riječi hrvatskima kada je god to moguće
- dosljedno rabi puni lik u genitivu jednine zamjениčno-pridjevne sklonidbe (bez obzira na to koliko se takvih genitiva niže jedan za drugim)
- razlikuje dativ i lokativ jednine zamjениčno-pridjevne sklonidbe (dativ je redovito puni lik na *-u*, a lokativ, prema propisu Zagrebačke škole, nikada nema naveska)
- strogo razlikuje tri padeža u množini (dativ, lokativ i instrumental) u svim sklonidbama (ne rabi ujednačene likove na *-imal/-ama*, koji su preneseni u množinu iz dativa, dotično instrumentala dvojine)
- dosljedno razlikuje neodređenu i određenu pridjevnu sklonidbu
- sklanja oba tzv. glagolna priloga
- pri tvorbi (radnih) imenica od glagola izrazitu prednost daje dometku *-ba* (pa se dakle taj dometak pokazuje iznimno plodnim)
- dobro razlikuje posvojni dometak *-ski*, u značenju 'koji nekima pripada', od odnosnoga dometka *-ni*, u značenju 'koji se nečega tiče' (ima npr. *substancijski, kategorijski, evolucijski*)
- posvojni pridjev redovito smješta iza imenice, a opisni ispred imenice (uzorno bi dakle bilo: *služiti se lijepim jezikom hrvatskim*)
- često rabi tzv. glagolne priloge umjesto odnosnih rečenica u atributnoj službi (to je pak moguće jer se glagolni prilozil sklanjaju).

No razmatranje Markovićeve jezika prelazi okvire ovoga prikaza. O njegovu bi naime jeziku valjalo napisati posebnu raspravu.

⁶ O Markovićeve sam jeziku, kao i o borbi različitih devetnaestostoljetnih »škola« oko književnoga jezika, potanje pisao u članku Rječnik hrvatskoga filozofskoga nazivlja, *Prilozil za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 35 (2009) 69-70, 135-141. Navedena su obilježja prenesena većim dijelom iz toga članka. Vidi dakako i Sanda HAM, *Jezik zagrebačke filološke škole*, Osijek, Ogranak Matice hrvatske Osijek, 1998, kao i odnosna poglavlja u Zlatko VINCE, *Putovima hrvatskoga književnoga jezika*, Zagreb, SNL, 1978.

Kako je izdanje priređeno

Kritičko je izdanje Markovićeve *Etike* priređeno na isti način na koji se pripremaju i kritička izdanja Markovićeve *Logike* i *Pedagogike*. Taj se pristup može nazvati »načelom najveće moguće kritičnosti«. Jednostavno rečeno, to znači da je sve ono što je na određeni način zapisano u rukopisu *Etike*, ujedno tako otisnuto i u samome izdanju, dočim je svako odstupanje od rukopisnoga izvornika u izdanju posve jasno naznačeno kao prirediteljev zahvat. Pri tome nastaju dva posebna pitanja, naime spomenuti Markovićevi ispravci koje je naknadno unosio, te precrtani dijelovi rukopisa. Pogledajmo u vezi s time dva primjera. Prvi se od njih tiče Markovićevih ispravaka. Na stranici 7. u rukopisu *Etike* nalazi se sljedeća rečenica:

To je nauka Darwina i njegovih pristaša, nauka evolucije.

To je ono što je izvorno pisalo, tj. što je vjerojatno neki slušač (ali možda i tkogod drugi) prepisao iz Markovićeva autografa. No Marković je posljednje dvije riječi, tj. »nauka evolucije«, zajedno sa zarezom, precrtao, a potom je prije dijela rečenice »nauka Darwina« umetnuo riječ »evolucijna«. U kritičkome je izdanju stoga ovako:

To je evolucijna nauka Darwina i njegovih pristaša.¹

U bilješci pak piše ovo:

¹ To je evolucijna nauka Darwina i njegovih pristaša : To je nauka Darwina i njegovih pristaša, nauka evolucije.

Uočiti je dakle da dvotočje (:), pisano s razmakom s lijeve i s desne strane, pri tome znači 'prethodno je pisalo', ili 'prema', pa cjelinu treba pročitati ovako: »'To je evolucijna nauka Darwina i njegovih pristaša', a prethodno je pisalo 'To je nauka Darwina i njegovih pristaša, nauka evolucije'«; ili pak ovako: »'To je evolucijna nauka Darwina i njegovih pristaša' prema 'To je nauka Darwina i njegovih pristaša, nauka evolucije'«.

Ako je Marković kojim slučajem štogod ispravljao dva puta, navode se (u prirediteljevoj bilješci) oba ispravka (tako reći, svi »slojevi« ispravljanja), svagda nakon dvotočja, i to prema ovakvu redosljedu:

drugi ispravak : prvi ispravak : izvorni zapis

To znači da se ono što je bilo prvo napisano u prirediteljevoj bilješci navodi na posljednjem mjestu. Dakako, u temeljni se tekst uvršćuje drugi ispravak, jer je to ono što je učinjeno posljednje [»posljednja ruka« ili »posljednja (Markovićeve) volja«]. Tako npr. na stranici 19. u rukopisu piše sljedeće:

Obsežnije i podpunije prikazuje istu misao glasoviti franceski kemičar *Dumas* (Jean Baptiste 1800-1884) u nekome svojem govoru, koji je god. 1866 držao društvu politehničara pod naslovom »Nacrt stečevinâ čovjeka nad prirodom«.

I ovdje je navedeno ono što je izvorno pisalo. Međutim Marković je najprije precrtao riječ »držao«, a iznad nje napisao »besjedio« (taj je ispravak učinjen

tankim perom i crnilom), da bi zatim (teško čitljivom blijedom olovkom), zacijelo nakon određenoga vremena, precrtao i riječ »besjedio«, kao i riječ »govoru«, te iznad potonje napisao »besjedi«, pa potom izmijenio »njekom svojem« u »njekoj svojoj«, kao i »koji« u »koju«, te napokon prije kratice »god.« dodao, tj. umetnuo riječ »govorio«. Stoga u kritičkome izdanju nalazimo ovako:

Obsežnije i podpunije prikazuje istu misao glasoviti franceski *kemičar Dumas* (Jean Baptiste 1800–1884) u njekoj svojoj besjedi, koju je govorio god. 1866¹ društvu politehničara pod naslovom »Nacrt stečevinā čovjeka nad prirodom«.

A u bilješki piše sljedeće:

¹ njekoj svojoj besjedi, koju je govorio god. 1866 : njekom svojem govoru, koji je god. 1866 besjedio : njekom svojem govoru, koji je god. 1866 držao

Evo i jednoga primjera u vezi s precrtanim dijelovima rukopisa. Na stranici 6. nalaze se ove dvije rečenice:

Darwin hoće za etiku posve prirodopisno izhodište. U djelu »*Poriekle čovjeka i izbir*« (On the origin of species by means of natural selection) glavno mu je metodno pravilo ovo: proučavanje nižih životinja tumači nam najviše i najdotjeranije psihične sposobnosti ljudske.

To je također ono što je prvotno pisalo, no Marković je naknadno u drugoj rečenici precrtao dio u oblim zagradama, tj. izvorni naslov Darwinova djela. Stoga će u kritičkome izdanju biti ovako:

Darwin hoće za etiku posve prirodopisno izhodište. U djelu »*Poriekle čovjeka i izbir*« [# (On the origin of species by means of natural selection)] glavno mu je metodno pravilo ovo: proučavanje nižih životinja tumači nam najviše i najdotjeranije psihične sposobnosti ljudske.

To pak znači da se dio koji je precrtan, budući da se može pročitati, navodi u uglatim zagradama nakon »plota« (#).

Općenito rečeno, postupci koji se rabe u priređivanju, sažeto se mogu sročiti ovako. Svaki se prirediteljev pripomenak svagda navodi u uglatim zagradama. U uglatim se zagradama navodi također svako (prirediteljevo) pridodavanje pismēnā (slova, brojaka, razgodaka).⁷ Suprotno tomu, suvišna se pismena nalaze u prelomljenim zagradama. Sve što je precrtano (a može se pročitati), donosi se u uglatim zagradama nakon »plota« (#). Uskličnik u uglatoj zagradi znači da u izvorniku piše upravo tako. Evo kako se to može prikazati u preglednici:

⁷ Rabim riječ *pisme* otrpikile u značenju engleskoga *character*, kako se danas obično nazivlje pojedini znak u nekom pismeniku (engleski *font*). Za takvu porabu vidi Bulcsú László, *Pabirci redničkoga i obavjēstničkoga pojmovlja oko razumnih sustava*, u zborniku *Obrada jezika i prikaz znanja*, uredili Slavko Tkalac i Miroslav Tuđman, Zagreb, Zavod za informacijske studije, 1993, 11-73. I Dragutin Parčić za *pisme*, uz *lettera (dell'alfabeto)*, ima *carattere (da stampa)*, a za hrvatsku riječ *pismenik* navodi talijansku otpovjednicu *cassa de' caratteri* [vidi Dragutin PARČIĆ, *Vocabolario croato-italiano*, terza edizione corretta ed aumentata, Tipografia editrice »Narodni List«, Zara, 1901, 642 (pretisak: Zagreb, ArTresor studio, 1995.)]. Riječ je *pisme* k tomu i hrvatski prijevod za ono što se u jezikoslovlju zove *grafem*.

ZNAK	ZNAČENJE
[]	pridodana pismena; prirediteljjev pripomenak
< >	suvišna pismena
[#]	precrtano
[!]	upravo tako
:	prethodno je pisalo, prema

Napokon, u rukopisu *Etike*, kao i drugdje u Markovića, neka su pismena mjestimice pisana krupnije, katkada su podcrtana, kadšto su krupnija i podcrtana, a gdje gdje budu dvaput podcrtana. Evo kako se to razlikuje u ovome izdanju:

RUKOPIS	IZDANJE
krupna pismena	masna pismena
podcrtana pismena	<i>kosa pismena</i>
krupna i podcrtana pismena	<i>masna i kosa pismena</i>
dvaput podcrtana pismena	SMANJENA VELIKA PISMENA

Na kraju se može ustvrditi da se objavljivanjem Markovićeve (rukopisne) *Etike* uvelike mijenja naše uobičajeno razumijevanje toga filozofa, jer nas ovo izdanje upozorava na to da shvaćanje Markovića (isključivo) kao estetičara ne stoji, te da ga valja u potpunosti izmijeniti. S druge opet strane, ovaj nas objavak istodobno podsjeća i na to da bi i druge Markovićeve rukopise (primjerice *Logiku*, *Pedagogiku* i *Psihologiju*) također trebalo objelodaniti, kako bi misao jednoga od najvećih hrvatskih filozofa otkada se u Hrvatskoj filozofira na hrvatskome jeziku, mogla napokon biti proučena u cjelini.